

Анотація

Завальнюк В. В. Методи дослідження антропології права (до проблеми застосування методології соціологічної науки). – Стаття.

Розглянуто можливості застосування юристом-антропологом методів пізнання, що використовуються сьогодні в соціальних і поведінкових науках, у тому числі соціології (метод включеного спостереження, біографічний метод, монографічний метод опису одиничного випадку, метод спостереження тощо), з метою виявлення визначальних цінностей, смислів і значень.

Ключові слова: антропологія права, методологія антропологічних досліджень, соціологічні методи дослідження.

Аннотация

Завальнюк В. В. Методы исследования антропологии права (к проблеме применения методологии социологической науки). – Статья.

Рассмотрены возможности применения юристом-антропологом методов познания, применяемых сегодня в социальных и поведенческих науках, в том числе социологии (метод включенного наблюдения, биографический метод, монографический метод описания единичного случая, метод наблюдения и др.), с целью выявления определяющих ценностей, смыслов и значений.

Ключевые слова: антропология права, методология антропологических исследований, социологические методы исследования.

Summary

Zavalniuk V. V. Methods of anthropology of law (to the problem of the application of the methodology of social science). – Article.

The potential of a lawyer-anthropologist learning methods used today in the social and behavioral sciences, including sociology (the method of participant observation, biographical method, monographic method of describing a single case, the method of observation, etc.) To identify the determinants of values, meanings and values.

Key words: anthropology of law, methodology of anthropological research, sociological research methods.

УДК 341.1

О. В. Задорожній

УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВЗАЄМОДІЇ РІЗНОРІДНИХ ФАКТОРІВ

На початку VII ст. на українських землях відбувся розпад великого об'єднання племен східних слов'ян – Антського союзу. Система господарства слов'янських племен у цей період ґрунтувалася на землеробстві, допоміжну роль відіграло розвинене скотарство та сільські промисли. Удосконалення землеробських знарядь, підвищення продуктивності праці, зростання виробництва додаткового продукту спричинили кардинальні зміни в соціальній сфері. Поглиблювалася класова диференціація: землевласники перетворювалися на феодалів, а вільні обцинники ставали феодално-залежним населенням, що створювало передумови для активного державотворчого процесу.

Відокремлення ремесла від сільського господарства, зародження товарного виробництва в VIII – X ст. зумовили помітну активізацію внутрішнього обміну та розширення зовнішньої торгівлі. Особливо жвавими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, Хазарією, Візантією. Розширення торгівлі, з одного боку, сприяло збагаченню слов'янської родоплемінної знаті, посилювало диферен-

ціацію суспільства, а з іншого – надзвичайно гостро ставило питання про надійний захист важливих торговельних шляхів.

Ці передумови й спричинили те, що в IX ст. з військово-племінних союзів східних слов'ян (поляни, древляни, сіверяни, кривичі тощо) утворилися два значні державні об'єднання. Перше виникло на півночі Східної Європи в районі озера Ільмень із центром у Новгороді. Воно включало в себе військово-племінні союзи ільменських словен і кривичів. Саме там у середині IX ст. княжили варяги (нормани, вихідці зі Скандинавії): Рюрик та його брати.

Друге об'єднання утворилося в Східній Європі на території Середнього Подніпров'я. До нього ввійшли племена полян, сіверян, древлян та інші, а керування цим об'єднанням здійснювали Аскольд і Дір, етнічна належність яких точно не встановлена [7, с. 24]. Це державне утворення зосереджується довкола порівняно невеликого в попередні часи полянського міста Києва. Воно як природний центр слов'янських земель перетворюється на ключовий торговельний пункт. Під час князювання сподвижника Рюрика Олега (з 882 р.) Київ став центром нової великої держави східних слов'ян, яка цілком закономірно закріпила за собою назву «Київська Русь». Виходячи з аналізу зазначених чинників, можна стверджувати, що утворення Русі відбулося внаслідок впливу геостратегічних та військово-політичних факторів, характерних для Східної Європи доби раннього середньовіччя.

У сучасних наукових працях з історії держави та права України, позбавлених політичного забарвлення, у контексті аналізу формування й функціонування не лише Київської Русі, а й більш ранніх утворень, не піддається сумніву автохтонність українців, українського історичного процесу та традицій державності. У цьому контексті видаються цілком слушними висновки М. Драгоманова щодо генези української державності (російську державність він позначав з інших витоків): «Вона показує нам федерацію руських вільних міст, особливо міст південної Русі, що групувалися навколо Києва. Цей період української історії звичайно «конфіскують» на користь Російської імперії, яка насправді походить від Московського князівства та є набагато пізнішою, датуючись від 1328 р. Більше того, деспотично-аристократичні московські інституції, що розвинулися під татарськими впливами, не мали нічого спільного з князівствами й південної, і північної Русі XII – XIII ст. І слід ще зазначити, що стародавня київська історія пов'язана безпосередньо з козацькою Україною як місцем дії та походженням акторів, так і своїми республіканськими інституціями» [1, с. 8].

Незважаючи на те, що слово «Україна» вперше згадується в Літописі Руському в 1187 р. [13, с. 343], відомий історик А. Лотоцький, вивчивши історичні договори Київської Русі з Візантією, відзначив, що під договором із греками в 911 р. київський князь Олег підписався так: «Олег, великий князь український» [14, с. 17]. Видається природним, що й видатний вітчизняний історик М. Грушевський назвав своє багатотомне дослідження «Історією України-Руси» [5].

Виходячи з цього, основні дискусії точаться щодо термінологічного апарату (етнос, нація, етнічна спільнота), формулювання назв різних історичних форм українства (протоукраїнці, праукраїнці тощо) та концептуальних розбіжностей у контексті сучасних підходів до етнічних досліджень.

Що стосується міжнародно-правових аспектів указаних питань, В. Буткевич, ґрунтовно дослідивши питання міжнародно-правової ідеології слов'янських вождівств – попередників українського етносу, доходить висновків, що першою праукраїнською спільнотою, яка мала власну міжнародно-правову думку, були ще слов'янські об'єднання антського періоду. На етапі становлення Київської Русі міжнародно-правові уявлення, притаманні цьому державному утворенню, за низкою параметрів випереджали візантійські та західноєвропейські, не кажучи вже про арабські чи перські. Хоча історію міжнародно-правової думки, як зазначає вчений, не слід непродумано пов'язувати з історією зародження й розвитку державності, адже наука, на відміну від держави, не має кордонів [2, с. 179, 181].

Натомість питання про походження назви «Русь» та її територіальне поширення досі залишається значною мірою дискусійним, незважаючи на велику кількість джерел, що датуються ще періодом «сивої давнини». Указане питання висвітлюється в різному контексті вже в найбільш авторитетних іноземних джерелах доби середньовіччя, автори яких описували етнічні аспекти, притаманні території Східної Європи (Бертинські аннали [22, с. 44, 54], повідомлення імператора Костянтина Багрянородного про назви дніпровських порогів, через які купці вимушені переправлятися на шляху до константинопольських ринків [10, с. 47–49], спогади Ібн-Фадлана щодо своєї поїздки в складі дипломатичної місії до Волзької Булгарії з Багдаду 922 р. [11, с. 141–154]). Ці джерела однозначно вказують на те, що руси були вихідцями з Північної Європи [18, с. 315]. Проте дещо пізніше, на початку II тисячоліття, ситуація кардинально змінилася: на сторінках тогочасних письмових джерел уже йдеться про слов'ян-русів. На це, зокрема, вказано в одному з найбільших середньовічних польських джерел – «Великій хроніці».

Щодо висновків дослідників різних часів про територіальне поширення поняття «Русь», то ще М. Карамзін відзначав, що область навколо Києва в XII – XIII ст. в більшості випадків іменувалася саме Руссю [8, с. 248]. Проте він же поширював цю назву на всю «південну Росію» [8, с. 527]. До останньої думки згодом приєднався С. Соловйов [17, с. 65].

В. Ключевський вважав, що Руссю називалася Полянська земля в кордонах XI ст., а також уся територія на правому березі Дніпра на південь від Києва. Факти широкого тлумачення в літописах топоніму «Руська земля» він зводив лише до політичних причин. На його думку, так називалася територія, якою володіла Русь із київським князем на чолі [9, с. 132–133]. Таку позицію поділяв і В. Сергеевич [16, с. 83].

Натомість на думку О. Федотова, назва «Руська земля» в XI ст. та пізніше стосувалась лише південних областей держави – Київського князівства та інших, суміжних до нього [20, с. 114]. С. Гедеонов пропонував свою теорію: до середини XI ст. Руссю йменувалися всі східнослов'янські племена, весь східнослов'янський народ. Одночасно існувала й племінна назва «Русь», що поширювалася на полян, древлян, сіверян, південних дреговичів, а дещо пізніше – і на «южнославянские народности». А ще пізніше ця назва стосувалась лише Києва й закріпилася за ним та цією землею наприкінці XII ст. [3, с. 430, 439–442].

Іншою була думка М. Грушевського, який стверджував: «Ім'я Руси, яке б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі,

тоді як вона ставала центром тої ширшої «Руської» держави, та йдучи з Києва як її племінного центра ця назва обіймала дедалі ширші круги. Уже з того одного виходило б, що й ця державна організація мусила вийти з Києва, коли ім'я руське, що прийшло потім на цілу сю державу, ішло з Києва» [4, с. 388].

З мовознавчої точки зору назва «Русь» пояснюється так: «Усі прибалтійсько-фінські народи, які не були слов'янізовані, знають (і досі зберігають) етнонім «Руотсі» (русь) для означення шведів (а не слов'ян!); імена перших київських князів та їх оточення, зафіксовані як у давньоруських, так і в іноземних джерелах, в основній своїй масі виявляються норманськими (давньошведськими) за походженням, а не слов'янськими» [21, с. 215, 220].

Щодо походження правлячої на Русі династії Рюриковичів видається слухним висловлювання В. Барана: «Руський літопис складався при живих князях – Рюриковичах. Важко уявити, що в ньому неправильно подано етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися в тому, що самі князі пам'ятали й стверджували своє норманське походження» [6, с. 280].

Парадоксальну (на перший погляд) ситуацію, коли назва з'являється на півночі, а державний «руський» центр – на півдні східнослов'янської ойкумени, пояснюють О. Мельникова та С. Петрухін. За їх висновками, аналіз основних груп джерел, які в тій чи іншій формі фіксують назви «Русь» та «Рос», досить чітко вказує на його походження та основні тенденції розвитку протягом VIII – першої половини X ст. Спорадичні напади скандинавських загонів спочатку на прибережні області Східної Балтики, а пізніше – вгору річками Балтійського басейну в епоху вікінгів, які доповнювалися з часом осіданням частини скандинавів у таких центрах, як Стара Ладога, Рюрикове городище та інших, створили стійку основу для етномовних контактів. Особливості проникнення скандинавів у фінські землі в результаті походів на суднах, веслярі й воїни на яких називалися «руотсі», зумовили перетворення професійної назви в екзонім у фінському середовищі. Запозичене слово із самого початку отримало семантичну двозначність, відображаючи специфіку умов, у яких проходили скандинаво-західнофінські контакти. У північно-західній області контактів усіх етнічних груп воно потрапляє в давньоруську мову.

На першому етапі взаємин скандинавського та східнослов'янського світів, в умовах зародження державності у формі надплеменних територіально-політичних структур, проходить запозичення назви «Русь» як етносоціального терміна з домінуючим етнічним значенням. Проникнення скандинавів на південь із Приладожжя в IX ст. було спочатку епізодичним та пов'язаним із виходом окремих експедицій до Чорного моря. Їх рух річками Східноєвропейської рівнини ще не був пов'язаний з осіданням у слов'янських поселеннях. Це зумовило майже повну відсутність археологічних знахідок скандинавського походження, датованих IX ст. (за деякими винятками), поза зоною початкових слов'яно-фіно-скандинавських контактів.

На другому етапі, коли формується східнослов'янська держава, головною її консолідуючою силою стає великокнязівська дружина, до складу якої входили й скандинави. Успішність її діяльності повною мірою залежала від відповідності внутрішнім соціально-економічним процесам державотворення в слов'янському середовищі. Зайди-варяги, які збирали данину з племен північного регіону Східної

Європи, були вигнані; скандинавський «князь» потім призваний «зі всією руссю», тобто військовою дружиною, за «рядом» – договором. Варязькі дружини на півночі Східної Європи стають не лише конкурентами місцевої знаті в експлуатації місцевого населення, а також її природними союзниками, що становили завжди готову й не пов'язану з представниками місцевих племен військову силу. Саме таку надплемінну нейтральну силу в суперечливих соціальних, політичних та етнічних умовах являли собою князь і його військова дружина. Нейтральною, не пов'язаною з племінними традиціями, була й самоназва «Русь».

Згодом, коли Олег установив владу над Києвом і південними територіями, його дружина вже стала поліетнічною. Напевно, цей етап у розвитку назви «Русь» засвідчений також імператором Костянтином Багрянородним, у праці якого соціальне значення назви домінує над етнічним. Поширення назви «Русь» на поліетнічні великокнязівські контингенти призводило до швидкого розмивання початкової етнічної прив'язки до власне скандинавів [15, с. 24–38].

Як не парадоксально, протягом усієї своєї історії скандинавське за походженням слово «Русь» мало пряме відношення до скандинавів лише в додержавний період розвитку східнослов'янського суспільства, а його еволюція відображає етнокультурні й соціально-політичні процеси становлення східнослов'янської державності. До цього слід лише знову додати: із центром у Києві. А з початку II тисячоліття термін «руси» починає стосуватися лише представників східнослов'янського етнічного масиву [19, с. 51–52].

Останнє за часом ґрунтовне дослідження цієї проблематики здійснив В. Кучкін, який серед іншого відзначив, що до складу Руської землі не входили Новгород Великий із належними йому містами, князівства Полоцьке, Смоленське, Суздальське (Володимирське), Рязанське, Муромське, Галицьке, Володимир-Волинське, Овруч, Неринськ, Берладь. На думку дослідника, якщо всі зазначені центри й території нанести на карту, виявиться, що вони становили більшість давньоруських князівств XII – XIII ст. До них не входили лише князівства Київське, Чернігівське, Переяславське, Турівське та Пінське. Вочевидь, Руська земля в локальному значенні цього терміна знаходилась у межах цих князівств XII – XIII ст. Тож основна її частина простягалась на захід від Дніпра. Тому ймовірним є припущення, згідно з яким південні кордони Руської землі в більш ранній час, ніж XI – XIII ст., про які збереглися літописні повідомлення, були дещо іншими, ніж вони окреслюються в цих повідомленнях [12, с. 90, 95].

Загалом, підбиваючи підсумки розгляду питання про Руську землю як державну територію, можна виділити таке. Назва «Русь» у широкому значенні в більшості випадків використовувалася для характеристики визначних подій за участю тих князів, хто міг утримувати землі під своїм безпосереднім контролем (насамперед у часи ранньофеодальної монархії); для інформування про церковні справи; про природні негаразди; про протистояння з кочівниками причорноморських степів, коли ці акції мали об'єднавчий характер. Цікаво, що печеніги й половці в літописних повідомленнях являють собою аналогічну за своїм значенням загрозу лише для південно-руських земель, хоча в самих текстах мова йде про них як про загальноруське лихо. В інших випадках різноманітні події

та явища сприймаються більш локально й стосуються лише південно-руського регіону.

Так чи інакше, питання походження назви «Русь» саме по собі видається друго-рядним і в контексті міжнародно-правового аналізу має значення насамперед під час дослідження зародження руської державності на території сучасної України та міжнародних правовідносин Київської держави.

Отже, Київська Русь як феодальна держава середньовіччя та суб'єкт міжнародного права виникла в IX ст. в результаті взаємодії низки чинників у різних сферах життєдіяльності східних слов'ян. Територіальним ядром єдиної великої держави східних слов'ян став природний центр відповідних земель, важливий торговельний пункт того часу – Київ.

Варязьке походження Рюриковичів, які були великими князями Київської Русі протягом практично всього періоду її існування, не мало вирішального значення для формування державності Русі як логічного наслідку взаємодії східнослов'янських вождівств.

Література

1. Dragomanov M. La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe / M. Dragomanov. – Genève, 1878. – 138 s.
2. Буткевич В. Міжнародно-правова ідеологія слов'янських вождівств – попередників українського етносу / В. Буткевич // Український щорічник міжнародного права. – К., 2010. – С. 170–190.
3. Гедеонов С. Варяги и Русь : в 2 ч. / С. Гедеонов. – СПб. : Тип. Императорской Академии наук, 1876– . – Ч. 2. – 1876. – 721 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський ; за ред. П. Сохана. – К. : Наукова думка, 1991– . – Т. 1. – 1991. – 648 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський ; за ред. П. Сохана. – К. : Наукова думка, 1992– . – Т. 2. – 1992. – 640 с.
6. Етнічна та етнокультурна історія України : у 3 т. / [В. Баран, Л. Залізняк, В. Зубар, В. Німчук та ін.] ; за ред. Г. Скрипника. – К. : Наукова думка, Т. 1. – Ін. 2. – 2005. – 512 с.
7. Історія України : [конспект лекцій] / Г. Каніщев, Ю. Кисіль, О. Малишев та ін. – Х. : Нац. аерокосмічний ун-т «Харківський авіаційний ін-т», 2009. – 110 с.
8. Карамзин Н. История государства Российского : в 12 т. / Н. Карамзин. – СПб., 1989– . – Т. 1. – 224 с.
9. Ключевский В. Сочинения : в 8 т. / В. Ключевский. – М. : Соцэкгиз, 1959– . – Т. 6. – 516 с.
10. Багрянородный К. Об управлении империей / К. Багрянородный ; под. ред. Г. Литаврина, А. Новосельцева. – М. : Наука, 1991. – 493 с.
11. Ковалевский А. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу / А. Ковалевский. – Х. : Изд-во Харьковского гос. университета им. А.М. Горького, 1956. – 345 с.
12. Кучкин В. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X – XIV вв. / В. Кучкин. – М. : Наука, 1984. – 349 с.
13. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Махновця ; відп. ред. О. Мищанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
14. Лотоцький А. Історія України для дітей / А. Лотоцький. – Львів : Фенікс, 1990. – 240 с.
15. Мельникова Е. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства / Е. Мельникова, В. Петрухин // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 24–38.
16. Сергеевич В. Русские юридические древности / В. Сергеевич. – СПб. : Б. и., 1890. – 517 с.
17. Соловьев С. Сочинения : в 18 кн. / С. Соловьев. – М. : Мысль, 1988– . – Кн. 1. – 1988. – 797 с.
18. Спицын А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным / А. Спицын // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Т. 8. – С. 323.
19. Толочко П. Древнерусская народность / П. Толочко. – К. : Алетейя, 2010. – 224 с.